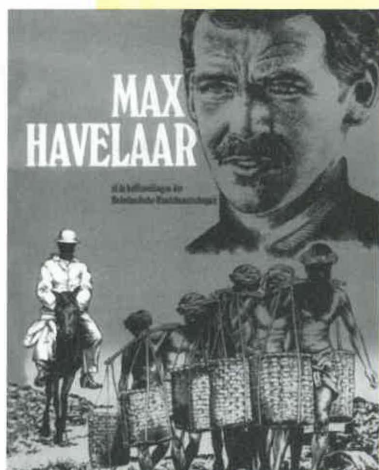

De Max Havelaar is sinds 16 oktober 2006 één van de vijftig canonvensters van de geschiedenis en cultuur van Nederland. Maar al sinds jaar en dag wordt dit boek van Multatuli in de geschiedenisles gebruikt om de verhoudingen tussen Nederland en Nederlands-Indië rond het midden van de negentiende eeuw te illustreren. En in de literatuurgeschiedenis van het schoolvak Nederlands is het werk ook verplichte stof. In 2002 werd de Max Havelaar nog door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde uitgeroepen tot het belangrijkste letterkundige werk uit de Nederlandse geschiedenis. In de cinematografische canon van Nederland ontbreekt de film uit 1976 van regisseur Fons Rademakers over het boek ook niet. Zowel de productie zelf, een verbintenis tussen Nederlandse en Indonesische producenten, als het filmscenario, de filmtechniek en de filmtaal maken de film tot een klassieker.

In dit artikel wordt beschreven hoe één bepaalde scène uit de film, de toespraak tot de Hoofden van Lebak, kan dienen als venster op koloniale politiek, retoriek en filmtechniek.

JAN DE VRIES

‘Omdat wij zoveel misstappen hebben begaan’

De toespraak tot de Hoofden van Lebak uit de film *Max Havelaar* als educatief venster

‘Wanneer Ik den hoogstbevredigden toestand van ’s Lands geldmidelen dankbaar erken en overweeg, dat die grotendeels de vrucht is der voordeelen door de Oost-Indische bezittingen van het Rijk opgebouwd, dan besef Ik niet minder Mijne roeping om den bloei en de verdere ontwikkeling dier bezit-

tingen te bevorderen. De offers, tot dat einde en tot handhaving van het gezag aldaar vereischt, worden met geen karige hand gebracht.’

Met deze tekst, geprojecteerd over beelden van het idyllische landschap van Indonesië, begint de film *Max Havelaar*. Het is een gedeelte uit de troonrede van 19 september 1859 van Koning Willem III. In dezelfde maand vertrouwt zijn vroegere ambtenaar Eduard Douwes Dekker (1820-1887) op een armoedig zolderkamertje in Brussel zijn ervaringen als assistent-resident van

Lebak aan het papier toe. In een kleine drie maanden tijd beschrijft hij onder het pseudoniem Multatuli (= ik die veel gedragen heb) de belevenissen van zijn alter ego Max Havelaar.

De ondertitel ‘*of de koffieveilingen van de Nederlandse Handelmaatschappij*’ laat zien dat Douwes Dekker niet alleen uit is op persoonlijke rehabilitatie. Zijn werk is ook een aanklacht tegen de Nederlandse koloniale politiek.

Havelaars toespraak tot de hoofden van Lebak is van dit laatste in historisch en literair opzicht een fraai voorbeeld.

JAN DE VRIES IS VAKDIDACTICUS GESCHIEDENIS AAN DE LERAREN-OPLEIDING VAN DE RADBOUD UNIVERSITEIT NIJMEGEN.

'Ik groet U allen zeer'

In de negentiende eeuw is Nederlands-Indië verdeeld in meer dan dertig gewesten, de residenties. De benaming dateert uit de tijd dat de vertegenwoordigers van de VOC en de Republiek resideerden aan het hof van de plaatselijke vorsten.

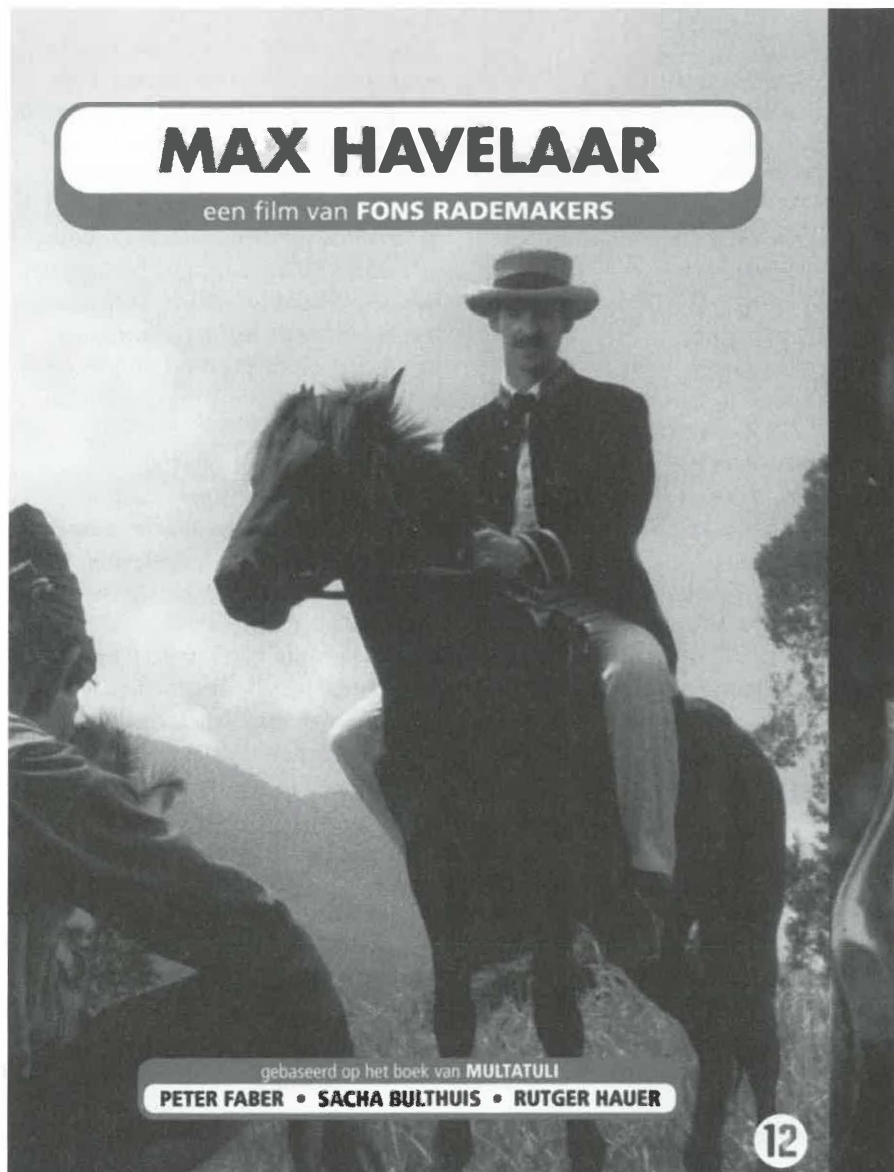
Het uiterste noordwesten van Java wordt gevormd door de residentie Bantam met aan het hoofd een resident. Bantam kent een aantal bestuursafdelingen, waarvan Lebak er één is. Namens het Nederlandse bestuur voert een assistent-resident daarover het gezag.

In 1855 overlijdt de assistent-resident onder verdachte, nooit opgehelderde omstandigheden. Boek en film geven een eigen interpretatie, met elk de nodige accentverschillen, van deze gebeurtenis. Max Havelaar wordt als nieuwe assistent-resident geïnstalleerd. De volgende dag (in de film), na bestudering van verschillende rapporten, spreekt hij de inlandse hoofden toe. In zijn toespraak gaat hij in op de functies en verhoudingen binnen het dualistische bestuursstelsel.

Aan het begin begroet Havelaar de verschillende leden van het Inlands Bestuur: de regent, de demang, de djaksa en de mantries. Verderop worden van het Nederlandse Binnenlandse Bestuur de functies van gouverneur-generaal en de resident genoemd. Zelf is Havelaar assistent-resident en is zijn ambtenaar Verbrugge controleur.

Havelaar maakt duidelijk dat in dit bestuursstelsel formele zeggenschap iets anders is dan feitelijke machtsuitoefening. De gouverneur-generaal en de resident zijn ver weg en het is dus de taak van de plaatselijke bestuurders, Havelaar als assistent-resident en de inlandse vorsten met hun ambtenaren, om voor orde, rust en welvaart te zorgen.

De rede laat zien dat de pogingen op dit terrein, die onder gouverneur-generaal J.D. van der Capellen (1816-1826) werden ingezet, geen vruchten hebben afgeworpen. Dertig jaar na Van der Capellen zucht de Javaanse boer nog steeds onder de willekeur van de inlandse vorsten. Havelaar geeft daar twee verklaringen voor:

Max Havelaar werd in 1976 verfilmd en is nog steeds de moeite van het bekijken waard.

‘De gouverneur-generaal is rechtvaardig, maar hij is ver’, en ‘Hoofden van Lebak. Ons land is arm, omdat wij zoveel misstappen hebben begaan.’

De invloed van de gouverneur-generaal, ofschoon van goede wil, is beperkt. De armoede onder de bevolking is vooral toe te schrijven aan het gedrag van de inlandse vorsten.

In de onderbreking van zijn toespraak geeft Havelaar in een onderonsje met Verbrugge een voorbeeld van het wan-gedrag van de regent:

‘Weet je dat de regent z’n sawah’s laat bewerken door het volk zonder te betalen? Je had ’t moeten weten. Het volk moet werken als een lijfeigene van de regent, veel meer dan is toegestaan’.

Havelaar maakt hiermee duidelijk dat het aloude feodale systeem met herendiensten nog steeds bestaat. Hij geeft echter na de toespraak toe dat de regent veelal niet anders kan en dat het Nederlandse bestuur mede het feodale systeem in stand houdt: ‘De regent heeft honderd familieleden der staat. Die hebben ook rechten, op hem. Die plunderen de regent uit en daarom laat hij het bij de bevolking weer weghalen. Uit nood. Als wij de hoofden goed betaalden, werd er van de armen niet gestolen.’

Lebak is een arm gebied waar voornamelijk rijst wordt verbouwd voor de plaatselijke bevolking. De streek maakt daarom geen deel uit van het Cultuur-

Bronnen

Een kleine selectie uit de onuitputtelijke hoeveelheid informatie over Multatuli en Max Havelaar:

L. van der Bolt, Didactiek voor stimulerend fictieonderwijs in de basisvorming, in: *Levende Talen*, jrg. 5, nr. 1, 27-37.

C. Fasseur (ed.), *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel* (Den Haag 1980).

C. Fasseur, *Indischgasten* (Amsterdam 1997).

W.F. Hermans, *De raadselachtige Multatuli* (Amsterdam 1987).

A. de Jong, Interview met Fons Rademakers, in: *Skoop*, jrg. 12, nr. 8, oktober 1976, 38-43.

D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002).

F. Rademakers, *Audiocommentary by DVD Max Havelaar*. Amsterdam 2003: A-film Home Entertainment.

A.L. Sötemann, *De structuur van Max Havelaar* (Utrecht 1966).

D. Verdaasdonk (red.), *Fons Rademakers. Literatuur als film* (Utrecht 1984).

stelsel dat zich vooral richt op de export naar Nederland van producten als suiker en koffie. De rijkdom van Nederlands-Indië, waarvan Koning Willem III in zijn troonrede spreekt, is dus een andere rijkdom dan die Havelaar in zijn toespraak Lebak toedicht. Wel zijn beiden het erover eens dat verzet tegen het Nederlandse gezag met harde hand moet worden neergeslagen. De strafexpedities van het Nederlandse leger in de Buitengewesten worden door Havelaar met name genoemd als hij zegt dat op Sumatra (Lampongs) de opstandelingen een ellendige dood zullen sterven.

Havelaar laat zich dan ook niet kennen als een tegenstander van de Nederlandse koloniale politiek of als een revolutionair. Hij is meer een idealistische wereldverbeteraar.

Deze discussie rondom Havelaar was niet alleen één van de thema's uit het eindexamen geschiedenis 2001 en 2002, maar heeft ook de gemeoederen in lite-

raire en historische kringen verhit. Aan de ene kant de groep die Havelaars optreden kenschetst als 'olifant in de porseleinkast'. Als een alwetende legt hij zijn normen en waarden op aan zowel de inheemse vorsten als aan zijn Nederlandse superieuren. Hij houdt daarbij geen enkele rekening met de gewoonten en rechten, in het bijzonder met de adat, van de Indische bevolking. Daarnaast legt Havelaar weinig fijngevoeligheid aan de dag als hij probeert binnen de ambtenarij weerklank te vinden voor zijn ideeën.

Deze kritiek wordt gepareerd door anderen die aangeven dat Havelaar de moed had om op een indringende manier onrecht aan de kaak te stellen. Het kostte hem zijn carrière, maar hij zet zijn persoonlijke belangen opzij om de inlandse bevolking te helpen. Er waren wel meer van dergelijke mensen. Fasseur heeft laten zien dat Havelaar, of eigenlijk Douwes Dekker, niet de enige Nederlandse ambtenaar was die opkwam voor de plaatselijke bevolking. Wel is het zo dat negentiende-eeuwse critici uitzonderingen waren in de kolonie. Daarnaast was de reikwijdte en de betekenis van Havelaars optreden veel groter dan die van zijn (weinige) medestanders. (Zie daarvoor ook het artikel van D. van der Meulen hierna. Red.)

Retoriek

De toespraak tot de hoofden van Lebak in het achtste hoofdstuk van de *Max Havelaar* telt 2390 woorden en in de film 415 woorden. Scenarioschrijver Gerard Soeteman (o.a. ook van historische films als *Floris*, *Soldaat van Oranje* en *Zwartboek*) heeft de tekst dus flink ingekort een aangepast.

Havelaar spreekt in het Maleis en wordt Nederlands ondertiteld. Het Maleis is niet het negentiende-eeuwse Oud-Javaans, de bestuurstaal in die tijd, maar het moderne Indonesisch (Bahasa Indonesia). In de scène is een enkele keer goed te zien en te horen dat acteur Peter Faber de tekst later heeft ingesproken (nasynchronisatie/dubbing).

In de opbouw zien we dat Havelaar eerst zijn toehoorders en hun land uitbundig lof toezwaait, vervolgens wordt het probleem benoemd en een concrete oplos-

sing met voorwaarde voorgesteld. De vraag is of Havelaar er verstandig aan heeft gedaan om juist een spreekpauze in te lassen nadat hij het probleem heeft aangekaart: Lebak is arm en dat komt door jullie. De hoofden zijn zo aangeslagen, dat ze emotioneel niet meer in staat zijn een oplossing aan te horen.

Wat stijl betreft maakt Havelaar veel gebruik van de herhaling/repetitio. Zelfs in het onderonsje met Verbrugge in de pauze past hij deze retorische truc toe. Binnen die herhaling gebruikt hij ook nog eens veelvuldig de drieslag (tricolon). Het meest opmerkelijke voorbeeld: 'De koning is rechtvaardig. Maar hij is ver. De gouverneur-generaal is rechtvaardig, maar hij is ver. De resident is rechtvaardig. Maar ook hij is ver weg'.

Drie keer de functie, drie keer rechtvaardigheid en drie keer de afstand. Havelaar probeert op verschillende momenten en in verschillende bewoordingen een 'wij-gevoel' te creëren. Hij zegt dat hij van de hoofden wil leren en dat niet *zij* maar *wij* misstappen hebben begaan. Het verst gaat hij hierin als hij de hoofden vraagt hem als vriend te zien.

Een derde retorisch element is het oproepen van tegenstellingen. Havelaar combineert dit met het herhalingsprincipe als hij de rijkdom van Lebak beschrijft en direct daarop laat volgen dat er armoede is: 'En u wilt allen in vrede leven. Maar ik heb ook ontdekt dat uw bevolking arm is... De grond vraagt één graankorrel om een volle halm terug te geven. Toch zijn wij arm.'

Filmtechniek

Als locatie voor het huis van Havelaar werd door de filmcrew een woning gevonden in Losari, bij Tjeribon op Midden-Java. Het huis is van de Javaanse prins Elank Mohammed Adenan Soesilaningrat. Rademakers was zo onder de indruk van zijn gastheer, dat hij de prins vraagt om de rol van regent te spelen. Voor het huis van de regent in de film wordt het vroegere verblijf van de resident van Lebak in Serang gebruikt. Kortom:

Havelaars huis is eigenlijk het verblijf van de regent en de woning van de regent is eigenlijk het huis van de resident.

Daarbij is het zo dat in boek en film Havelaar en de regent tegenover elkaar op het grote plein in de hoofdplaats Rangkas-Betoeng van Lebak wonen. Je ziet in een andere filmscène Verbrugge en commandant Duclari langs het huis van de regent lopen en direct daarna bij de woning van Havelaar aankomen.

In werkelijkheid liggen de huizen ruim 300 kilometer van elkaar.

Veel zorg bij de mise-en-scène is aan de kleding besteed.

De kragen en de manchetten van de uniformen van de ambtenaren moesten in de negentiende eeuw voldoen aan de eisen van het Ministerie van Koloniën. De controleur droeg zilveren en bronzen borduursels, maar niet geheel rondom de kraag en manchetten. De assistent-resident aaneengesloten zilver en goud en het uniform van de resident bestond grotendeels uit gouddraad.

Voor de film werd op basis van archiefmateriaal een voorbeeld van het uniform exact nagebordurd. In 1975 kost dat per uniform 3000 gulden. Met dat voorbeeld zijn in Indonesië de andere uniformen gemaakt. Die zijn fijner en beter afgewerkt dan het Nederlandse model en kosten 17 gulden.

De bestuursverhoudingen worden tijdens de toespraak ook op een andere manier in beeld gebracht. De hoofden zijn eenvoudig gekleed (bruine kleding zonder versierselen) en zitten op de grond. De regent heeft kleurige, met goud afgezette, kleding en zit op een stoel. De controleur Verbrugge heeft een uniform met zilver en zit of staat schuin achter Havelaar. Havelaar heeft een uniform met goud en zilver en staat centraal voor iedereen.

Na afloop van de toespraak haakt de regent zijn linkerarm in de rechter van Havelaar. Ook dit is voorgeschreven etiquette van het Ministerie van Koloniën. Het moet duidelijk maken dat de macht van de inlandse vorst steunt op het gezag van het Nederlandse bestuur. En dat blijkt ook uit de voorgeschreven aansprektitels. De regent wordt 'jongere broeder' genoemd en de assistent-

resident 'oudere broeder'. Het slechte gebit van de regent, gespeeld door de Javaanse prins Adenan Soesilaningrat, komt doordat hij een stevige sirihiworer was. Het kauwen van een sirihiwortel, voorbehouden aan de aanzienlijken, geeft op zich een frisse smaak in de mond maar is uiteindelijk funest voor het glazuur. Het slechte gebit is dus een uitvloeisel van de aanzienlijke positie die de regent in de film en het echte leven innam.

In het camerawerk (van Jan de Bont, ook regisseur van actiefilms als *Speed* en *Twister*) zien we Havelaar vooral vanuit een kikvorsperspectief, waardoor hij belangrijk lijkt. Daarentegen wordt het vogelperspectief met name gebruikt om de inheemse hoofden in beeld te brengen.

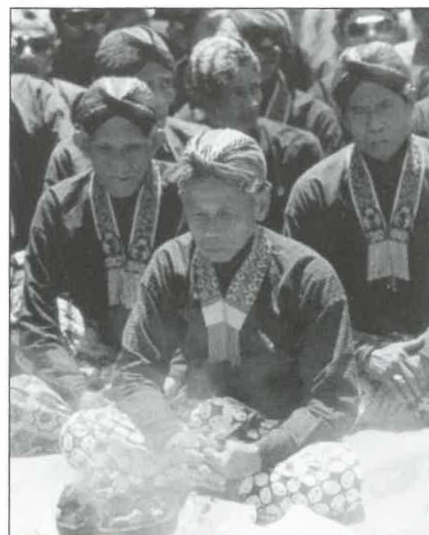
Van zowel Havelaar als de hoofden worden close-ups gemaakt, maar bij die van Havelaar gaat er altijd iets aan vooraf: een beweging met de camera of een inzoom. De meeste close-ups van de hoofden zijn stilstaande shots. Ook in de vaak gebruikte langzame panbeweging wordt Havelaars belang aangegeven, doordat hij vrijwel altijd in het centrum van het beeld blijft staan.

Mutatuli zegt in zijn boek dat Havelaar tijdens zijn toespraak 'sprak als een apostel, als een ziener'. Dit zien we terug in de open armgebaren van Havelaar en de belichting. Havelaar werpt voortdurend een schaduw op de muur achter hem. Hij wordt als het ware uitvergroot, een symbolische weergave van het beeld dat Rademakers van hem wil uitroepen.

Tot slot

De kracht van de scène met de toespraak tot de hoofden van Lebak schuilt in de combinatie van de drie verschillende elementen: koloniale politiek, retoriek en filmtechniek. In een filmfragment van tien minuten, waarvan er zes aan de toespraak zelf zijn gewijd, wordt een blik geworpen op geschiedenis, literatuur, taal en film. Zo dient niet alleen de complete Max Havelaar, maar ook een klein fragment daaruit, als venster op geschiedenis en cultuur.

Voor meer informatie:
j.devries@ils.ru.nl

DVD en opdrachten

De DVD met de film is in 2003 uitgegeven door A-film Home Entertainment.

De DVD is in de gespecialiseerde DVD-winkels los verkrijgbaar of in een Fons Rademakers Box, waarin ook de Oscarwinnende *De Aanslag* (1986), naar het boek van Harry Mulisch (1982) en *Als twee druppels water* (1963) zitten. De laatste is een verfilming van het boek *De donkere kamer van Damocles* uit 1958 van Willem Frederik Hermans. Heeft de winkel bij u in de buurt de DVD niet in huis, dan is www.bol.com een goede optie. Of kijk bij Blokker of Het Kruidvat.

Van de DVD heeft de schrijver van dit artikel een uitgebreide beschrijving gemaakt. Omdat de film voor leerlingen op het eerste oog nogal saai (qua montage en handeling) overkomt, is een goede didactische introductie in de les noodzakelijk. Vier verschillende opdrachtbladen (met zo'n instructie, bronnen en antwoordenmodellen) over de scène 'Toespraak tot de hoofden van Lebak' zijn beschikbaar op: www.histoforum.digischool.nl/